

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ КАВКАЗУ У 20–30-ті РОКИ ХХ ст. В СРСР

Ознайомлення з науковими доробками попередників є ваговою складовою частиною для подальшого руху розвитку історичної думки. Особливо відчутно це простежується в переломні моменти історичного буття, що викликані змінами у суспільно-політичній свідомості держав та народів. Аналіз праць з минулого Кавказу дає можливість краще простежити шлях світоглядного становлення історичної науки в СРСР стосовно історії вказаного регіону.

Історія Азербайджану, Вірменії та Грузії довгий час залишалася невід'ємною складовою загальної історії Закавказзя [Худадов 1926; Ляйстер и Чурсин 1929]. А самі радянські соціалістичні республіки були безпосередніми учасниками у колі інтересів державницької політики радянської Росії та СРСР. Вивчення засад формування наукових досліджень та їхньої тематичної орієнтації було і залишається актуальним, оскільки дозволяє почерпнути досвід для продовження сучасних досліджень з історичного минулого незалежних країн.

Широта існуючих досліджень не завжди повною мірою дозволяє охопити всі можливі ракурси й аспекти історичних проблем, що подекуди й до сьогодні не знайшло свого вирішення у роботах науковців. Та все ж серед них можна визначити головні критерії і проблематику. Метою цієї статті є спроба проаналізувати трансформування підходів до вивчення історії країн Південного Кавказу та окреслити головні тематичні пріоритети у вивченні їхньої минувшини.

З перших років існування радянської влади починається створення значної кількості наукових організацій та установ, що досліджували Кавказ. Це свідчило про зростання наукової зацікавленості, а також і “державну” нагальну потребу у вивченні цього регіону. Центральну роль

спочатку відігравали заклади Москви та Петрограда (Ленінграда), де працювали відомі кавказознавці. Крім науковців, вони готували і працівників на потребу розвитку управлінської політики “від центру” на Південному Кавказі.

Вже незабаром були створені і на місцях національні наукові та освітні центри. Серед таких, що виникли одними з перших, варто згадати науково-дослідні осередки, що стали головними в заснуванні та розбудові нової, радянської віхи досліджень у галузі історичних знань. У Тбілісі (до 1936 р. – Тифліс) з 1917 р. працював Кавказький історико-археологічний інститут. В Ечміадзині у 1921 р. створений культурно-історичний інститут (згодом не раз перейменований та реорганізований: з 1925 р. – Інститут науки і мистецтва, з 1930 р. – Інститут науки). В Азербайджані з 1923 р. починає діяти “Общество исследователей и изучения Азербайджана”, і на його базі був створений та розпочав свою роботу у 1929 р. науково-дослідний інститут.

Найвагомішими освітніми центрами, якими залишаються і до сьогодні, стали університети, створені в радянських республіках: Тбіліський університет відкрився у лютому 1918 р., Єреванський університет – у травні 1919 р., університет у Баку – у вересні 1919 р. Об'єднані зусилля науковців, освітян та дослідників, що вивчали найрізноманітніші аспекти минулого краю, суттєво та плідно збагачували науковий потенціал радянських республік Кавказького регіону.

У 20-ті роки історична наука республік Кавказу збагатилася значною кількістю перекладів рукописних матеріалів, що збиралися, перекладалися і видавалися радянськими вченими. Це були, головним чином, літописні матеріали, що опісля друку ставали доступними для дослідження та аналізу історикам, вони відкривали майже невідомі сторінки минулого та наповню-

вали лакуни джерельними матеріалами. Так, наприклад, у процесі націоналізації (а пізніше одержавлення), що проводилася радянським керівництвом, у 1920 р. був заснований Інститут Матенадаран у Вірменії.

У 1924 р. була створена Закавказька наукова асоціація, що поставила за мету “вивчення Грузії, Вірменії, Азербейджану і країн Близького Сходу” [Крачковський 1924, 173]. Зароджується краєзнавча дослідницька діяльність [Ольденбург 1926], що активно розширювалась у своїх тематичних напрямках та дослідницьких прагненнях і характерна саме для періоду 20-х років. Її популярність слід поєднати з політикою коренізації, що впроваджувалась у життя і побут у той період у молодих радянських республіках. Адже фактично з її згортанням відзначається і зникнення самого краєзнавства як наукової дисципліни.

Багато історичних публікацій, перекладів, розвідок було створено авторами для серії “Материалы по истории Азербайджана”, що видавалася під егідою “Общества исследователей и изучения Азербайджана”. Вчені докладали зусиль, щоб поза увагою не залишалася ні історія давніх часів, яка ґрунтувалася на перських джерелах, що вимагали нелегкого перекладу [Баладзори 1927], ні історія сучасності. Проводило товариство і культурницьку роботу – влаштовувало відкриті читання з минулого Азербайджану [Бартольд 1925]. При цьому академік В. Бартольд, роблячи загальний огляд історії країни, наголошував у своїй лекції: “Про життя Кавказу під російським володарюванням мені б не хотілося говорити, щоб не вдаватися у сферу політики” [Бартольд 1925, 147]. Вчені радянського Азербайджану працювали і над створенням підручника загальної історії країни [Сысоев 1925].

Ця тенденція не змінювалася і в подальші десятиліття. Заслужують на увагу роботи з вивчення російської імперської політики [Маркосян 1936]. Праця І.П. Петрушевського “Колониальная политика российского царизма в Азербайджане в 20–60-х гг. XIX в.” [Колониальная политика... 1936–1937] присвячена економічному становищу регіону та торкається системи управління ханств Азербайджану. Характеристика і висновки зроблені на базі звернень, листів, прохань до царя й інших

посадових осіб, що вміщені у цьому двотомному збірнику. Він піддав критиці діяльність Росії: “...колоніальне значення Східного Закавказзя (Північного Азербейджану) в той період ще не усвідомлювалось досить ясно центральним керівництвом Росії, тим паче місцевою адміністрацією” [Колониальная политика... 1936–1937, 12]. Можливості істориків у вивченні певних напрямків, зважаючи на ідеологічну заангажованість, особливо що стосувалося досліджень внутрішньої політики російської держави на окраїнах, з часом прогресуючого розвитку соціалізму в радянській державі, все більше звужувались. А відповідно і російська політика вже не могла бути колоніальною.

У цей же час була зроблена одна з перших спроб у створенні методики вивчення історії Закавказзя [Меликсет-Бек 1924]. Викладач Тифліського державного політехнічного інституту Л.М. Меликсет-Бек, роблячи огляд основної проблематики, звернув увагу на певні особливості у вивченні історії Закавказзя і зауважив, що «вважав би цілеспрямованим вигнання з наукового вжитку назви “Закавказзя” і заміну її назвою “Південний Кавказ”». Подаючи докладне тлумачення проблеми, він обґрунтовує своє твердження та пояснює, що «формулювання... у вигляді Закавказзя чи “Закавказького” краю (Transcaucasica) допустиме і може бути виправдане лише в умовах європейської, а саме російської дійсності» [Меликсет-Бек 1924, 11]. Подібні погляди не були підтримані надалі “російською дійсністю”, й історія Закавказької республіки продовжила свій розвиток у загальному руслі радянської методології.

Важливу та плідну роботу проводив Л.М. Меликсет-Бек і на теренах джерелознавства. Наслідком цієї його діяльності стали томики огляду джерел для історії вірменського та азербайджанського народів, почерпнутого з рукописної скарбниці грузинського народу [Меликсет-Бек 1934; Меликсет-Бек 1939].

Для 20-х років актуальними є дослідження та вивчення національних питань (зацікавленість щодо цієї тематики серед науковців та громадськості почала зростати ще наприкінці XIX ст.). Окрім цього, цей напрямок є характерним та логічно обумовленим для такого багатоетнічного

регіону, як Кавказ. Думки вчених стосовно цих питань не завжди збігалися, але разом з тим це виводить на поверхню різноманітні факти, якими оперували дослідники. Так, відома дослідниця тих років у галузі національної політики Є. Драбкіна акцентувала увагу на важливості у дослідженні коренів та витоків національних протиріч: вірменсько-татарські конфлікти, грузино-вірменські конфлікти, а також “націоналістичні партії Закавказзя... більшовицька партія та національне питання в Закавказзі... у різні історичні моменти. Принципове пояснення цієї позиції” [Драбкіна 1930, 92] тощо.

Академік М. Марр, для прикладу, був прихильником єдності всіх етнічних груп Кавказу: “Жоден кавказький народ не зміг би самостійно стати на ноги, досягнути найвищих можливостей і повноти розвитку своєї народної культури-здатності поза цілісністю кавказької атмосфери. ...Поверненням у первісний стан є виділення Грузії та інших племінних груп Кавказу як незалежних національних одиниць” [Марр 1922, 54–55]. Він, дослідник мовних та етнічних особливостей кавказьких народностей, як ніхто інший, розумівся на цьому, – “історичний вузол кавказьких міжнаціональних відносин” [Марр 1922, 59].

Зовсім іншого спрямування набуває ця тематика в 30-ті роки. Державницька радянська політика на довгі десятиліття відкидає дослідження витоків етнічних конфліктів. Ця ідеологія швидко була взята науковцями на озброєння. І для поширення в маси вже на початку 30-х років активно почали виходити відповідні друківані видання, що викривали всі негативні риси такого явища, як національне питання взагалі [Подзеленский 1931; Ярославский 1931].

Такі зміни в поглядах на історичну науку в державі не залишилися без наслідків. На бібліографічному рівні можна простежити, як певне коло науковців змушене було не лише “переорієнтуватися” у поглядах, а й інколи змінити напрямок власних наукових пошуків та вподобань. Прізвища ж деяких, на жаль, взагалі зникли з наукового середовища на довгі роки. Насамперед це стосується тих же спеціалістів з питань національної політики та краєзнавців.

Становлення тоталітарного режиму в Союзі РСР, його ідеології “братерства і рівності дружніх народів” відповід-

но виносить на поверхню дослідження іншої спрямованості. У 20–30-х рр. ХХ ст. інтерес радянської історіографії до питань міжнародних взаємовідносин не згасає. Нові напрямки досліджень були зосереджені на висвітленні ролі колоніальної політики і дипломатії імперської Росії на Кавказі. Показовою тут є робота М. Покровського “Дипломатия царской России в XIX столетии” [Покровский 1991]. Це дослідження відзначалося широтою поглядів, обґрунтованістю і зваженістю висновків, залученням широкої джерельної бази, глибоким аналізом епістолярію. М. Покровський був учнем О. Ключевського, займав посаду заступника наркома освіти РРФСР (1918–1932 рр.). Його працю високо оцінили за новизну і принципи історизму, але з часом, коли почала утверджуватися насильницька ідеологія марксизму-ленінізму, М. Покровського як науковця-історика піддали гонінню. У звинуваченнях щодо нього фігурували наклепи: “Твердою рукою він насильно впроваджував марксизм – як сам його розумів – у російську історичну науку і немало сприяв її фізичному розгрому” [Россия и Кавказ 1995, 3]. У 1940 р. була видана ціла збірка наукових статей провідних радянських вчених “Против антимарксистской концепции М.Н. Покровского” [Попов 1940], що вщент “розгромила” його історичну концепцію. Самого історика надовго поглинуло забуття. М. Покровського вважали засновником його ж школи та автором введеного ним в історичну літературу тезису “абсолютне зло” стосовно побудови політики Російської імперії щодо інших народів. Це формулювання дуже швидко набуло розповсюдження і почало використовуватися у більшості праць науковців цього періоду, в тому числі і тих, хто досліджував історію Закавказзя.

У 30-ті роки ХХ ст. “виведено” нову формулу у висвітленні історичних подій – “найменшого зла” (вона була підхоплена істориками після публікації “Постановление жюри правительственной комиссии по конкурсу на лучший учебник для 3 и 4-го классов средней школы по истории СССР” [К изучению истории... 1938, 32–39]). Суть розгляду в цілому віддавалася просвітницьким ідеям Росії в Закавказзі та Середній Азії. Компроміс між вченими був досягнутий заміною формули на

більш досконалу і “відповідну дійсності”, на кшталт “найбільші блага”. Надалі ця історична доктрина “підпорядкувала” собі багато історичних праць і матеріалів, таким чином позбавивши їх об’єктивності. Головна увага у доведенні тез опиралася відповідним чином на культурницькі взаємини між народами в особі поодиноких діячів та зміни у поступальному розвитку освітнього життя на околицях Російської імперії. Ці підвалини стали основними опорами для багатьох науковців та публіцистів у висвітленні ролі Росії щодо привнесення в життя інших національностей “найбільших благ”.

У цілому 20–30-ті роки ХХ ст. для розвитку історичної науки позначилися

різноманітними за своєю сутністю напрямками вчень, появою нових концепцій, парадигм та суджень, серед яких одні швидко змінювали інші, або навпаки – залишалися “актуальними” на довгі десятиліття. Та, попри це, історіографія народів Південного Кавказу збагатилася цінними дослідженнями. У першу чергу це пов’язано з одним вагомим чинником у розвитку історичної думки всіх народів колишнього Радянського Союзу. Історична наука у цей короткий проміжок часу вже змогла позбутися поглядів “великодержавної школи” Російської імперії, але ще не потрапила під інші течії радянської ідеології: “культ особи” і “виняткова роль Росії у долях...”.

ЛІТЕРАТУРА

- Аркомед С.Т. *Материалы по истории отделения Закавказья от России*. Тифлис, 1931.
- Баладзори. *Книга завоевания стран* / Текст и перевод П.К. Жуче // Известия ООИА. Баку, 1927.
- Бартольд В.В. *Место Прикаспийских областей в истории мусульманского мира*. Баку, 1925.
- Ванаг Н.Н. *Краткий очерк истории народов СССР*. Ч. 1 / При участии: Е. Драбкиной, А. Королева, Ив. Кузнецова и С. Мильмана. Ленинград, 1932.
- Драбкина Ел. *Национальный и колониальный вопрос в царской России* / Пособие для вузов, комвузов и самообразования. Москва, 1930.
- Зевакин Е.С. *Прикаспийские провинции в эпоху русской оккупации XVIII века*. Баку, 1927.
- К изучению истории: Сборник. Москва, 1938.
- Колониальная политика российского царизма в Азербайджане в 20–60-х гг. XIX в. / Ред. И.П. Петрушевский. В 2 ч. Москва – Ленинград, 1936–1937.
- Крачковский И.Ю. Заметка об основании Закавказской научной ассоциации // *Восток*. 1924. Кн. IV.
- Ляйстер А.Ф. и Чурсин Г.Ф. *География Закавказья. Очерки по физической географии и этнографии ЗСФСР*. Б.м., 1929.
- Маркосян С. Колониальная политика царизма и армяне в XVIII веке // *Борьба классов*. 1936. № 11.
- Марр Н. Батум, Ардаган, Карс. *Исторический узел межнациональных отношений Кавказа*. Петербург, 1922.
- Меликсет-Бек Л. *Грузинские источники об Армении и армянах*. Вып. 1. Ереван, 1934.
- Меликсет-Бек Л. *Обзор источников по истории Азербайджана*. Вып. 2. Баку, 1939.
- Меликсет-Беков Л.М. *Введение в историю государственных образований Юго-Кавказа*. Тифлис: [А. К-ули и В. Чр-швили], 1924.
- Ольденбург С.Ф. *Методы краеведческой работы среди тюркских народов*. Баку, 1926.
- Подзеленский М. *Национальная рознь – орудие контрреволюции*. Москва – Ленинград, 1931.
- Покровский М.Н. *Дипломатия царской России в XIX столетии* / Сб-к ст. Overseas Publikations interchange LTD. London, 1991.
- Попов А.Л. *Внешняя политика самодержавия в XIX в. в “кривом зеркале” М.Н. Покровского* // *Против антимарксистской концепции М.Н. Покровского: Сборник статей. Часть вторая*. Москва – Ленинград, 1940.
- Россия и Кавказ* / Редкол.: А.Ю. Арьев и др. Санкт-Петербург, 1995.

Страницы отечественного кавказоведения. Москва, 1992.

Сысоев В.М. **Краткий очерк истории Азербайджана (Северного).** Баку, 1925.

Худадов В.Н. **Закавказье (Историко-экономический очерк)** / Под общ. ред. М.П. Павловича. Москва – Ленинград, 1926.

Ярославский Е. **Борьба против религии и национализма – борьба за социализм** (Речь г. Ем. Ярославского на 3-м пленуме ЦС СВБ, май 1931 г.) Москва, 1931.